ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 7—12 ՅՈՒԼԻՍ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ԾԳ. ՏԱՐԻ 1939

ՀԱՅՏԱՍՏԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՔԻ ՄԷՋ

(Շարունակութիւն։)

§ 6. ԱՐԱՐԱՏ ԵՒ ԲԵՒԵՌԱԳՐԵՐՈՒ ԱՐԱՐԴԻՈՒՐԱՏՈՒՆ

Մինչեւ հիմայ եղած պրպտումները կը հային միայն ջրհեղեղի աւանդութեանց. այժմ հարց կ'ելլէ թէ ի՞նչ բան աչքի առջեւ ունէր Սրբազան Մատենագիրը hare Ararat *զրած ժամանակ։ Մինչ Ս. Գրոց մեկնիչներն առորագէտներու հետ Աստուածաշունչի Արարատին մէջ բեւեռագրերու Ուրարտուն կամ Ուրաշտուն կը տեսնեն, Ա. Շանդա իւր մէկ գործով[150] բոլորովին նոր կարծիք մը կը յայտնէ, որուն համաձայն Ծն. Ը, 4 Արարատը բեւեռագրերու Ուրարտուի հետ բնաւ կապ չունի, այլ Ասուրնասիրպալի քով յիշած Արարդի լերան հետ նոյն է, իսկ միւս տեղիքներուն մէջ (Ես. Լէ, 38, Դ. Թագ. ԺԹ, 37, Եր. ԾԱ, 27) «մաղորեթեան կիսատրութիւնները ուղիղ չեն եւ Ուրարտա արտասանութեամբ սրբագրուելու են» (անդ, էջ 37)։ Կրնանք սակայն երաւամբ հարցնել. «Ինչո՞ւ արդեօք Արարատի մաղորեթեան կիսատրութիւնները վերսիլեալ երեք տեղիքներուն մէջ տարակոյսի պէտք ենք ենթարկել եւ Ուրարտա կարդալ։ Հաւանարար միայն անոր համար, որպէս զի* hare Ararat*էն (Ծն. Ը, 4) տարբեր ըլլայ[151]»։ Այս հարցման կը պատասխանէ Շանդա. «Նախ եւ առաջ Թ. դարուն Ասուրնասիրպալի քով Ուրարտու եւ Արարդի կրկին անուններն երեւան կու գան...։ Երբ միեւնոյն թագաւորն Արարդի եւ Ուրարտու (Ուրարտի) երկու անուն կը յիշատակէ, պատճառը կրնայ ըլլալ միայն որ առորեստանցիներն երկու տարբեր անուն լսած եւ իրենց առարկայական ձայնական արժէքին համաձայն տարբեր կերպ տառադարձած են։ Ինչ որ առորեստանցիներն ըրած են, նոյնը կատարած են նաեւ հին երբայեցիներն Արարատի ձայնաւորման (Vokalisation) նկատմամբ, զէթ այն ժամանակ, երբ թագաւորաց գրքերը ծագում առին»[152]։ Եթէ Շանդայի այս տեսութիւնն ընդունէինք, Ս. Գրքի մէջ բաւական յաւուկ անուններ կամ օտար բառեր կրնայինք սրբագրել։ Թէեւ բոլորովին համամիտ Շանդայի թէ քննադատութեան պէտք չէ խուսափիլ «աւանդապաշտութեան» սիրոյն համար, որ անտարակոյս «տակաւին կուռան չէ կրնար համարուիլ կարծիքի մ'ուղիղ ըլլալուն եւ միայն յաճախ իրրեւ վահան կրնայ ծառայել, որուն եաեւ անքննադատութիւնն ու զաղափարներու աղաքատութիւնն անհոգ կը ծածկուին[153]», սակայն սխալուած ենք ըսել, մարդ պէտք չէ միւս ծայրահեղութեան՝ քննամոլութեան մէջ ինկնայ, եւ միշտ Ս. Գիրքը յետադասելով միայն բեւեռագրերու վրայ երդնու։ Որովհետեւ առանց նկատի առնելու որ օտար անունները տառադարձելու ժամանակ ամէն լեզուի մէջ համայնականութիւններ ու պահականութիւններ կրնան տեղի ունենալ, օր. ուրարտական անունները տառադարձելու ժամանակ առորական արձանագրութեանց մէջ ոչ միայն յաճախակի ուրարտական ձեւերն չեղուններ երեւան կու գան, այսպէս՝ ուրարտ. Տուշպա (Վան–Տոսպ), առոր. Տուրուշպա, ուրարտ. Իսպուինիս, առոր. Ուշպինա[154], այլ նաեւ առոր. արձանագրու-

---

[150] A. Šanda, Untersuchungen zur Kunde des alten Orients ի MVAG = Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 7 (1902), 2, էջ 14—38: Տե՛ս առոր հակառակ Joh. Döller, Ararat und Urartu ի BZ = Biblische Zeitschrift 1 (1903), էջ 349 յէք.: Ընդհմտրութիւնը Շանդայի կողմանէ. Nochmals Ararat und Urartu ի BZ, 2 (1904), էջ 113 յէք.: Մեւնոյն կարծիքը կը յայտնէ Շանդա յաջորդ գործին մէջ ալ. Moses und der Pentateuch, Münster i. W. 1924, էջ 152:

[151] Joh. Döller, BZ, 1903, էջ 350:

[152] BZ, 1904, էջ 118:

[153] Šanda, BZ, 1904, էջ 115:

[154] Շամչի-Ռամման, սիւն. Բ., 26 = KB (Keilinschriftliche Bibliothek), I, էջ 178:

© National Library of Armenia

թեանց մէջ ուրարա. Ռուշաս արքայական անուան երկու տարբերակներու կը պատահինք, այսինքն թէ՛ Ուր–սա–ա թէ՛ Ռուսա–ա [155], որոնք խառն կերպով կը գործածուին, սակայն Ուր–սա–ան աւելի սովորական ձեւն է [156]: Այս մեծանուն երեւոյթը կը կրկնուի նմանապէս ուրիշ ազգերու անունները տառադարձելու ժամանակ, այսպէս *Menasê* կամ *Minsê* (Ս. Դրքի Մանասէ) [157], *Aribi* կամ *Arubu* [158] եւն: Ի՞նչ պէտք է ըսել տարբեատանցւոց խակ תַּרְתָּן (*tharthan*) բառին, եօթան. Θαρθάν (Դ. Թագ. ԻԸ, 17. հայերէն հակառակ բոլոր բնագիրներուն «Թարթանն» թարգմանուած է), որ կը նշանակէ պաշտպան, բարձրագոյն հրամանատար առաջնակ. բանակին: Պէտք է արդեօք Թուրթա՞ն սրբագրել: Ո՛չ. որովհետեւ Դելիչ [159] *turtânu* ձեւէն զատ *tartânu* ալ ունի: Ասորեստանցիներէն զատ այս մեծանուն երեւոյթը կը տեսնենք նաեւ Բողազքեօյի արձանագրութեանց մէջ, ուր Ս. Դրքի Թոգարման Թելիպինուսի մէկ արձանագրութեան մէջ [160] Թագա–րա–մա կամ Թե–գա–րա–ամ–մա [161] ձեւերով երեւան կու գայ: Յառաջ բերուած օրինակներէն յայտնի կը տեսնուի որ ոչ թէ մեծ սխալ մըն է Աբարաան Ուրարաա սրբագրել ուղիղն, այլ հակառակին նկատելով ձայնական համաձայնութիւնն Աբար–ը(ա)ին եւ Ուրարաուի մէջեւ մարդ կը փորձուի գայն վերջնոյս երկրորդական ձեւը համարել: Եթէ սովորական ձեւէն կը չեղի այն ալ բառակիպէն է, որ յառաջ բերուած օրինակներով դիւրաւ մեկնելի է, իսկ բառավերջը բնաւ հարկ չկայ նկատի առնել, որովհետեւ ասորեստանցւոց, ինչպէս բոլոր սեմական լեզուներուն մէջ բառավերջը շատ կարեւոր է, այսպէս ճիշդ Հայաստանի համար ունինք չորս ձեւեր. *mâtu Ur-ar-ṭi* կամ *Ú-ra-ar-ṭi*, *mâtu Ur-ar-ṭa* եւ ինչպէս սովորաբար *mâtu Ur-ar-ṭu* [162] եւ Սաղմ. Բ.ի քով Աբ–րա–մի եւ Աբ–րա–մու [163]: Այս երկու անուններն իրարու այնչափ նման, գրեթէ նոյնաձայն կը հնչեն որ ըստ ինքեան զարմանալի կը թուի թէ ինչպէս այս համաձայնութիւնը Շանդայի պէս մանանգէսի մ'անդրադարձութենէն կրնար վրիպիլ: Թէ իրապէս այս երկու անուններն իրարու հետ կապ ունին, անոնց աշխարհագրական դիրքը միայն պիտի կարենայ որոշել:

Աբարդի լեռը մէկ անգամ միայն բեւեռագրերու մէջ կը յիշատակուի, եւ այն Ասուրնասիրպալի տարեգրութեանց մէջ [164], որ 884ին Թումմէյի դէմ (Ռովանդուզի կողմերը) անկէ ալ յառաջ կիրբուրի (ըստ Շանդայի նաեւ Ուբմիա լճին կողմերն եւ ասկէ արեւմուտք) կ'արշաւէ: Հոս ի մէջ այլոց խուրուշկիայէն հարկ կը առնայ: Խուլունի անցքով կը յառաջանայ մինչեւ Խաբխի [165] եւ կը նուաճէ Խաբխի երկրին Խաթ-ու, Խաթ-արու, Նիշտուն, Իրբիդի, Միդկիա, Արզանիա, Թելա, Խալուա — քաղաքներն, որոնք Ուսու, Արուա եւ Ա–րա–ար–դի՝ հսկայ լեռներուն (*šadâni dannute*) մէջեւ կը դանուին: Բեւեռագրերու դի նշանն, ինչպէս արդէն Շանդա կը դիտէ, Ասուրնասիրպալ սիրով տի նշանին վոխարէն կը գործածէ · քանի այսմ կրնանք իրաւամբ նաեւ Աբարաի առառադարձել:

Հիմայ փորձենք նախ եւ առաջ այս Աբարդի լերան (կամ լեռնաշղթային) դիրքը ըստ կարելւոյն ճշդել: Ըստ բեւեռագրին (Տարեգ· I, 59 յԷք·) յիշեալ քաղաքները Խաբխիի մէջ կը գտնուին: Բայց որովհետեւ ասիկա, ինչպէս Շանդա ալ կ'ընդունի, աշխարհագրական շատ ընդարձակ գաղափար մըն է, որ վանայ լճին հարաւէն մինչեւ եփրատի արեւմտեան եղերքն գտնուող ամբողջ երկիրը կը պարփակէ, այս պատճառով ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ այս երկարաձիգ աշխարհամասին մէջ գտնել կէտ մը, ուր վերոյիշեալ ութ քաղաքներն եւ Աբարդի լեռը կարելի չեղ ուղիղ գծով ուղղել: Հոս Շանդա (անդ, էջ 18 յԷք·) ըլլայ գետեղել: Հոս Շանդա աշխարհագրական երկու հնարաւորութիւն կ'ընդունի:

883ի արշաւանքի տեղեկագրին մէջ Ասուր–նասիրպալ (Տար· I, 112 յԷք·) կը յիշէ թէ–լա քաղաք մը Նիբրու երկրին մէջ: Այս երկիրը, զոր Շանդա վերին Տիգրիսի արեւմտեան կողմը (հիւսիս–արեւ ընթացքով)՝ այժմեան Աբղանա քաղաքին հարաւային կողմը կը վերադէ, «կը տարածուէր դէպի հարաւ գրեթէ մինչեւ Դիարբեքիրի աշխարհական լայնութեան կամ թերեւս դեռ անկէ դէպի նեղութեան կամ թերեւս դեռ անկէ անդին: Ըստ այմ հոն տեղ մը գետեղելու է նաեւ Նիբրուի մէջ գտնուող Թելա քաղաքը»:

Տարեգիրք 3, 104 Ասուրնասիրպալ կը յիշէ Բարզա–Նիշտուն քաղաք մը: Հիւսիսէն հարաւ արշաւելով Թագաւորն այս քաղաքէ առջեւէն անցնելով կը հասնի Դամդամմուսա եւ աւելի յառաջ Ամիդ–Դիարբեքիր: Դամդամմուսա Շանդա կը դնեայ Ամիդի հիւսիսային կողմը եւ ասոր հետեւանքով Բարզա–Նիշտուն դեռ աւելի հիւսիս՝ Տիգրիսի արեւմտեան եղերքը կամ գոյեցէ Աբղանայէն դէպի Դիարբեքիր տանող ճամբուն վրայ փնտռելու է: «Եթէ ութ քաղաքներուն մէջ յիշուած Նիշտուն իրը համառօտութիւն Բարզա–Նիշտունի համարիլ կարենանք», կ'ըսէ Շանդա, «այն ժամանակ խնդրական վայրերէն երկրորդ մըն ալ որոշ առաւելութեամբ գետեղած կրնայ ըլլալ»: Այս պարագային Նիշտուն Թելայի կ'ըլլանք: Այս պարագային Նիշտուն Թելայի հիւսիսային կողմը ըլլալու է եւ անկէ ոչ շատ հեռու»:

Այս ենթադրութեան երրորդ կռուան մը կը գտնէ Շանդա Պեւտինգերեան տախտակին մէջ, որ (11, 3) այն կողմերը՝ Դիարբեքիրի հիւսիսային կողմը եւ Տիգրիսի արեւմտեան եղերքէն քիչ մը հեռու կը նշանակէ Արսինիա մը [166]: «Յայտնի է որ ասիկա հին Արսանիան է, որ արդէն բաւական յաճախ Խարխի երկրին մէջ կը յիշուի: Ռիտտէր [167] այս Արսինիան Աբղանայի հետ նոյնացուց: Բայց որովհետեւ Արղանային բեւեռագրերու Աբքանիան կը համապատասխանէ, կարելի չէ անունները պատահական նոյնահնչութեան դիմել: Սակայն ամէն պարագայի այս Արսանիան Արղանայէն հեռու չէր»:

Հատարու քաղաքը Շանդա կ'ուզէ «ի հարկին» նոյնացնել եփրատի արեւելեան եղերքը գտնուող Հազրոյի հետ: Արուա լեռը Հոմմէլին հետ Միւլլէր երկրին «չաղ Արուա» կը համարի: Մնացածը չի կրնար որոշել: «Աչխարհագրական այս ենթադրութեան համաձայն Աբարդի պիտի ըլլայ եփրատի եւ վերին Տիգրիսի մէջտեղը տարածուող լեռնաշղթային մէկ մասը, գոյեցէ 1850 մ· բարձր Քաթարին մէկ մասը, գոյեցէ 1850 մ· բարձր Քաթարին–Դաղին հիւսիսային փոքրիկ գօտին»: Սակայն առանց նկատի առնելու, որ Նիշտուն–Բարզա–Նիշտունի նոյնացումը խնդրական է, ինչպէս արդէն ինքնին Շանդա ստիպուած է դիտել, այս ենթադրութեան դէմ կ'ելլեն երկու ծանր պատճառներ. նախ Տիգրիսին մեւնոյն տեղիքը (I, 62 յԷք·) կը յիշէ Նիշտունի մէջ կուսակալ (փոխ–կուսակալ?) մը Բուբու անունով, որ Ասուրնասիրպալ? մը Բուբու անունով, որ Ասուրնասիրպալի առաջին արշաւանքի ժամանակ 884ին պատի առաջին արշաւանքի ժամանակ 884ին պաշտօնանկ եւ ապա Արբելայի մէջ մորթապաշտօնանկ եւ ապա Արբելայի մէջ մորթուած կ'ըլլայ: Արդ ինչպէս տեսանք, Բարզադրի կ'ըլլայ: Արդ ինչպէս տեսանք, Բարզադրի Նիշտուն Դամդամմուսայի քովերը կը գտնուէր: Սակայն այս վերջին քաղաքին մէջ կը Նիշտուն Դամդամմուսայի քովերը կը գտնուէր: Սակայն այս վերջին քաղաքին մէջ կը նստէր հին ժամանակէն ի վեր ասորեստանցի նստէր հին ժամանակէն ի վեր ասորեստանցի կուսակալ մը՝ երբ գլուխ Սաղմանասար Ա.էն կուսակալ մը՝ երբ գլուխ Սաղմանասար Ա.էն հոն հաստատուած ասորեստանեան գաղուհոն հաստատուած ասորեստանեան գաղութին: Այսպիսի կուսակալ մըն էր Հուլայի, թին: Այսպիսի կուսակալ մըն էր Հուլայի, որ 883ին կ'ապստամբի, սակայն Թագաւորն որ 883ին կ'ապստամբի, սակայն Թագաւորն վրայ հասնելով Քինաբուի մէջ (Դամդամվրայ հասնելով Քինաբուի մէջ (Դամդամմուսայի հիւսիսային կողմը) զերի կը բռնուի մուսայի հիւսիսային կողմը) զերի կը բռնուի եւ մորթազերծ կ'ըլլայ (Տար· I, 102—110): եւ մորթազերծ կ'ըլլայ (Տար· I, 102—110): Արդ եթէ 884ի արշաւի պատմուածքին մէջ Արդ եթէ 884ի արշաւի պատմուածքին մէջ յիշուած ութ քաղաքներն իրապէս վերին յիշուած ութ քաղաքներն իրապէս վերին Տիգրիսի կողմերը կը գտնուէին եւ Նիշտունը Տիգրիսի կողմերը կը գտնուէին եւ Նիշտունը նոյն է Բարզա–Նիշտունի հետ, այն ժամանակ բոլորովին անբմբռնելի կը մնայ թէ՝ նակ բոլորովին անբմբռնելի կը մնայ թէ՝ ինչպէս Ասուրնասիրպալ 883ին բնաւ յիշաինչպէս Ասուրնասիրպալ 883ին բնաւ յիշատակութիւն չ'ընէր՝ թէ ինքն արդէն հերուն տակութիւն չ'ընէր՝ թէ ինքն արդէն հերուն մեւնոյն տեղը գործք ունեցած է: Մէկ տամեւնոյն տեղը գործք ունեցած է: Մէկ տարուան մէջոցին ասով մեւնոյն երկիրն երկու րուան մէջոցին ասով մեւնոյն երկիրն երկու անդամ ապատմբած պիտի ըլլայ եւ որովանդամ ապատմբած պիտի ըլլայ եւ որովհետեւ ասորեստանցիները կրկին ապստամհետեւ ասորեստանցիները կրկին ապստամբողներու դէմ մանաւորապէս անպիծրէն կը բողներու դէմ մանաւորապէս անպիծրէն կը վարուէին, ապահովապէս Ասուրնասիրպալ վարուէին, ապահովապէս Ասուրնասիրպալ 883ի տեղեկագրին մէջ այս մասին դէթ խօսք 883ի տեղեկագրին մէջ այս մասին դէթ խօսք մ'ըսած պիտի ըլլար, թէ ինքն որչափ իրա–

[155] Ռու–սա–ա՝ *Սարգոն, Տարեգ·* 58, 75 = Keilschrifttexte Sargons I, էջ 12, 16: Ուբ–սա–ա՝ *Սարգոն, Տարեգ·* 40, 52 = Keilschrifttexte Sargons I, էջ 8, 10 եւն:

[156] Տե՛ս C. F. Lehmann, ZA (Zeitschrift für Assyriologie) 12 (1897), էջ 119 յԷք·: Համմ. *դարձեալ ուրարա. Շարիդուբիա՝ Սի–դու–բի (Սագմանասար Բ·, Նիմրուդի կոթողին Տարեգ·, 144 = KB I, էջ 144) կամ Սա–ար–դու–ուբ[բի] (Տիգղաթպիդնեսեր Գ·, Նիմրուդի Տախտակին արձանագր·, 20 = KB II, էջ 6) կամ Սար–դու–բի (Ասուբր. Ռասսամի Գլանին Տարեգ·, սեպ. Ժ·, 40, 43 = KB II, էջ 230):*

[157] Տե՛ս M. Streck, Assurbanipal, *Հատ. Գ·*, էջ 706:

[158] *Անդ*, էջ 772:

[159] Friedr. Delitzsch, Assyr. Handwörterbuch, Leipzig 1896:

[160] Keilschrifttexte aus Boghazköi III, I, 1, 38. *տառադարձութիւնն ու թարգմանութիւնը տե՛ս* Hrozný, Boghazköi-Studien III, 90 յԷք·:

[161] Keilschrifttexte aus Boghazköi, 19, 20, 21 եւն:

[162] *Համմ.* M. Streck, Assurbanipal, III, 814:

[163] *Մենաքար, Բ·*, 48 = KB I, էջ 164:

[164] *Սիւնակ Ա·*, 61 = KB I, էջ 62:

[165] *Թէեւ Շանդա հոս եւս յայտարդ տողերուն մէջ միշտ կիբեի կը գրէ, ինչպէս մինչեւ վերջերս մեկ սովորական ձեւն էր, սակայն հակառակ մեր գերմանեներէն սկզբնագրին Խաբխի ընթերցուածը նախընտրելուն հետեւելով* E. Forrer *սրբագրութեան* (Real-Lexikon für Assyriologie I, էջ 281), *որ հետզհետէ ընդունելի գտնուեցաւ: Նոյն խակ* E. Weidner, *որ* (AfOF = Archiv für Orientforschung VI, էջ 224) *ասոր հակառակ էյած էր գրեթէ մը տարի առաջ* (AfOF X, էջ 20, ծնթ. 135) *գետս կոչեց: Խաբխի աչխարհին հետ նոյն է Խաբխա, որ ծանօթ էր ասորեստանցւոց սրբագրութիւնն մատակարարած իր ոչխարներով. երկիրս կը տարածուէր Տիգրիսի եւ Վանայ լճին մէջեւ դէպի արեւմուտք մինչեւ Դիարբեքիր:*

[166] *Գետաէի վրայ կացաններէ նշանակուած են* ad Tigrem, *արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ:* Coissa, Arsinia *եւն:*

[167] Ritter, Erdkunde II, 17:

© National Library of Armenia

ւունք ունէր սովորական անդիմադրելիութեանց դիմելու, երբ գաւառ մը կրկին անգամ դլուխ կը վերցնէր: Դարձեալ պէտք է մխիթարել որ այս պարագային տարօրինակ կերպով երկու այսպէս մօտաւոր տեղեր (Նիչտուն–Բարզա–Նիչտուն եւ Դամդամմուսա) ասորեստանցի կուսակալներ նստած պիտի ըլլան, որ կարելի չէ ենթադրել:

Երկրորդ՝ ուրիշ աւելի ծանր պատճառի մը համար այն ուղի քաղաքներն Եփրատի եւ վերին Տիգրիսի միջեւերը դեռեւս մերժելի է: Ասուրնասիրպաղ ասոր հայոց տեղեկագրին մէջ (Տար· I, 68 յԷ·)· կ'ըսէ՝ «կիրուրիէն ելայ, Հուլունի անցքով մտայ մինչ կողմը գտնուղ Խաբխի երկիրը, Հաթու, Հաթարու եւն»: Եթէ ուղի քաղաքներու տեղումը ճիշդ ըլլար, այն ժամանակ Ասուրնասիրպաղ լուռ պիտի ըլլայ Խաբխիի մէջէն կատարած արշաւի մասին, զոր սակայն էր կորել ամբողջ երկարութեամբ արեւելքէն (Վանայ լճին հարաւային կողմը) դէպի արեւմուտք եւ մինչեւ իւր արշաւին վերջին հանդրուանի մասին բան մը պիտի կարենար պատմել: Ճիշդ է որ տարեգրոց նախորդ մասին մէջ Խուրուշկիայի մէջէն կատարած արշաւի մասին լուռթեամբ կ'անցնի, սակայն այսպիսի մեծ ոստում մը դէպի արեւմուտք մինչեւ Արզանայի հարաւային կողմը հակառակ է ասորեստանցւոց տարեկրքելուն սովորութեան եւ վերոյիշեալ բնագրին ոճին եւս չի համապատասխաներ: Այս երկու պատճառներն ալ կը ստիպեն դԾանգա, վերը յառաջ բերուած աշխարհագրական համագրութիւնը լթելու եւ հետեւեալ եղրակացութեամբ չառաջնորդուիլ. «Այն ուղի քաղաքներով երկիրը Խաբխիի արեւելեան մասին մէջ տեղ մը կը գտնուէր, դուցէ Վանայ լճին հարաւային կամ հարաւ–արեւմտեան կողմը, այնպէս որ Ասուրնասիրպաղ Հուլուն–անցքի կարճ չուէ մ'ներքը խնդրոյ նիւթ եղող տեղը կրնար հասնիլ»:

Այս եղրակացութեան ուղիղ ըլլալուն պայմանը կը գտնէ այն հնարաւորութեան մէջ, որ ուղի քաղաքներուն երեքը կարելի է «հատնական կէտով Վանայ լճին հարաւ–արեւմտեան կողմը» դնել: Թէեան կը նոյնացնէ Թիլի հետ, որ կը գտնուի արեւելեան Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղին հետ խառնման տեղը: Արամեան է անոր համաձայն Արզն (Շէյխ Իւնուս), աւերակ մը՝ եղիղխանէի դեռատը՝ Թիլի հիւսիս–արեւմտեան կողմը: Մխակիա անունը հետեւելով Բելբիին կ'ուզէ տեսնել Մողիկանի՝ Բազկէի արեւմտեան եւ հարաւ–արեւմտեան կողմը գտնուղ գաւառին անուան մէջ: Ըստ այսմ խնդրոյ նիւթ եղող երկրին դիրքը «մերձաւորապէս» կ'որոշէ· «կը տարածուէր Տիգրիսի եզերքը գտնուղ այսօրուան Թիլէն հիւսիսային ուղղութեամբ մինչեւ Մողիկան, այս է մինչեւ Բիթլիս–Զայի ակնադրիւրն եւ կը պարունակէ արեւմտեան Տիգրիսի եւ Բիթլիս–Զայի դեռեզերքները, ինչպէս նաեւ այս լեռնային աշխարհամասին արեւմտեան կողմը տարածուած ցած բլրաշխարհը (հոն են Արզնի աւերակները)»: Այս սահմանագծումը բաւականաչափ համապատասխանելու է այն պատկերին, զոր ուղի բերդերը պարունակող լեռնային երկրի մը մասին ստիպուեցանք կազմել»:

Ուսու, Արուա եւ Արարզի իրրեւ «չադանի դանուղք», հակայ լեռները Շանդա կը զետեղէ Բիթլիս–Զայի արեւելեան կողմը բարձրադոյն լեռնաշխարհին մէջ՝ Սղերթին կողմերը՝ մինչեւ Թիլ եւ Տիգրիս հասնող Զերլի–Ջուդիի փոքրիկ զօտին: Բայց որովհետեւ կարելի չէ որոշել թէ այս ուղի քաղաքներն եւ երեք լեռները Թուելու ժամանակ աշխարհագրական որոշ կարգ մը նկատի առնուած է թէ ոչ, Արարզի աշխարհագրականօրէն զետեղելու համար երկու հնարաւորութիւն աչքի առջեւ ունի, այսինքն եթէ երեք լեռներու անուանց չարքը հիւսիսէն հարաւ ընդունինք, «այն ժամանակ Արարզի–Արարատ հարաւակողմն իյնալու է եւ Թիլի արեւելեան կողմը գտնուղ Զիրլի–Ջուդիի վերջին փոքր զօտին ներկայացնելու է: Կրնայ սակայն նաեւ Տիգրիսէն աւելի հիւսիս կամ դեռ աւելի վեր Բիթլիս–Զայի հով փնտռել[168]»: Վերջին ենթադրութիւնը մեզի աւելի հատնական կը թուի: Բնական է որ քանի մը անուններու համապատասխանութեան վրայ հիմնուած այս զետեղումը բոլորովին սասպ չէ: Արամեան եւ Թելա անուններ են, որոնք մէկէ աւելի եղած ըլլալու են: Առաջնոյն նկատմամբ Շանդա ինքն ալ կ'ընդունի. երկրորդին «բլուր» նշանակութենէն կրնանք մենք նոյնը եզրակացնել. եւ իրապէս երկրորդ Թիլ մը կը նշանակէ Լիճէ Հայաստանի քարտէսն եւ այն Մշոյ արեւելեան կողմը: Մինչ մեր Արամեանին (Մուրադ–սու), որ բեւեռագրերու մէջ

[168] Ընդգծումն իմս է:

ալ Arzania կամ Arsania[169] կ'անուանուի այս Արամեան չի՞ յիշեցներ: Արարզին զետեղելու համար պէտք չենք դլխաւորարար պարագայ մ'անտեսել եւ այս է հոսին ճամբան: Ասուրնասիրպաղ իր արշաւը կը կատարէ կա՛մ կիրրուրիէն դէպի Խաբխի Արեւելեան Տիգրիսի (Բոհթան–սուի) երկարութեամբ եւ կա՛մ անկէ աւելի հարաւ: Վերջին պարագային այս դէպը երկու անգամ անցնելու պիտի ստիպուէր, զոր Ասուրնասիրպաղ ասորեստանցի թագաւորներուն քով սիրող ընդհանուր սովորութեան համաձայն պէտք է որ անպատճառ յիշէր արշաւին անրացատրելի դժուարութիւնը չիշտելու համար, որ ճիշդ այս թագաւորներու պարզենկատութեան առիթն աւելի համաձայն պիտի ըլլար: Ըստ այսմ հատնական է որ բաղդէի գովերը զբաղեցնող անցքի մը մէջէն Խաբխի մտած է[170], եւ այն ժամանակ այն երեք լեռները հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթային մէջ մինչեւ Բաղէշ վիճտռելու է: Ընդհակառակն է որ Խաբխի գրեթէ մինչեւ հայկական Տաւրոս կը տարածուէր[171]:

Արդ այս խնդրական հարցին չուրջ մեր կարծիքով պայծառ լոյս կը սփռէ Սարգոնասար Ա·ի (իրր 1270ին)[172] մէկ արձանագրութիւնն, որուն տ· 27 հետեւեալ բնագիրն ունի· «i-na šur-ru šangû-ti-ia mât u-ru-at-ri»[173], այսինքն «ի սկզբան քահանայութեան իմոյ անկան Ուրուատրի աշխարհք»: Թէեան իմոյ անկան Ուրուատրի աշխարհք» Uratʃd, tʃri–աշխարհներ) մասին իրարու բոլորովին հակառակ կարծիքներ յայտնուած են, սակայն եւ այնպէս աւելի հաւանական կը թուի E. Weidnerի Altorientalische Bibliothekի այս մասին հրատարակչին ենթագրութիւնը[174] թէ Ուրուատ(դ, թ)րին յետագային Թիւնը[174] թէ Ուրուատ(դ, թ)րին յետագային Տիգղաթպիղեսեր Ա·ին[175] մէկ յաջորդին արձանագրութեան մէջ mât maš(?)-gu-anի եւ mât miel-dʃi(?) . . .ի կից: Ագաղնիրարի կը տեղեկագրէ[176] թէ տասրին Զարէն Լուլումէ, Խարխի եւ Զամուա երկիրները մինչեւ Նամրի երկրին անցքերը կտրեց եւ ընդարձակ Կումմանի–երկիրը մինչեւ mât me-iḫ-ri mât sa-lu-a-ù mât ú-ratʃd, tʃ-ri նուաճեց: Բայց որովհետեւ Կումմանի մարզիկ կապպադովկիա՝ Տաւրոսի հիւսիսակողմը բնակած են եւ հոն ալ Մելիթի երկիրը փնտռելու է[177], այն ժամանակ Ուր(ու)ատ(դ, թ)րին ալ Կումմանի երկրին արեւելեան կողմը պէտք է փնտռել: Երկու երկիրներու սահմաններն ալ Եփրատի ծոցին կողմերը՝ Խարբերդի քով դիրքը չոռոշելու են: Սմիջնէն կարեւորն է սակայն մերձենալու պահն· III, 18 յԷ· տեղեքն, որուն բնագրին սիւն· III, 18 յԷ· տեղեքն, որուն համաձայն Սարգոնասար Ա· փախչող Kutî մարզիկը մինչեւ Ուրուատ(դ, թ)րի աշխարհին սահմանները կը հալածէ: Կուտի աշխարհն Ասորեստանի հիւսիսային կամ հիւսիս–արեւելակողմը կը դտնուի[178]: Այն ժամանակ Ուրուատ(դ, թ)րի իր հիւսիսային սահմանակից դրացին ըլլալու է, ըստ այսմ Վանայ լճին կողմերը դտնուելու է: «Բոլոր տեղիքները համագրելով մարդ այն եղրակացութեան կու գայ՝ թէ Ուրուատ(դ, թ)րի աթեան կու գայ՝ թէ Ուրուատ(դ, թ)րի աթեանն էր այն լեռնաշխարհին, որ կը տարածուէր Վանայ լճին եւ Եփրատի ծոցին միջեւ

[169] Համմ. Սպմանասար Բ·, կոթող, 143 = KB I, 144. Մենաքար, սիւն· Բ·, 45 = KB I, KB I, էէ 164:

[170] Կը թուի թէ Ասուրնասիրպաղ ալ Տիգղաթպիղեսեր Ա·ի պէս (Հաստատակողմանց արձանագր· Դ·, 49 յԷ·) մինչեւ Բաղէշ նոյն ճամբան բռած է: Եթէ ուղի քաղաքներն Արամանի–Արասանիպէն դէպի հարաւ փնտռել ուղենք, այն ժամանակ Ասուրնասիրպաղ ալ ինչպէս Տիգղաթպիղեսեր դէպի հիւսիս, պղպղ դէպի հարաւ կամ արեւմուտք արշաւած պիտի ըլլայ: Տիգղաթպիղեսերի այս արշաւի մասին տե՛ս Schrader, Zur Geographie des assyr. Reiches, 1890, էէ 328, ծնթ· 1. Streck, ZA 13 (1898), էէ 69 յէ·:

[171] Նաեւ Շերագը (անդ, 328, ծնթ· 1) Խարխի պատկան սահմանագծել կը թուի, երբ 16 լեռները («հակակ լեռներբ»), զորոնք Տիգղաթպիղեսեր Ա· անցաւ Նաբխի սահմանը մանելու համար (Հաստատակ· Դ·, 58—70, 71) «եփրատի ձախ ափն, այսինքն Արամանի–Արասանիպի հարաւակողմն, ըստ այսմ կապկ Խարխիի սահմանին, այսօրուան Քուրդստանի մէջ, Տիգրիսի ձախ եւ հիւսիսային կողմը, Տիգրիսի եւ Մուրադի մէջ–տեղ» կը փնտռէ: Այս կարծիքին կը հետեւի Streck, ZA 13 (1898), էէ 101 = հայեր. քարգմ·:

[172] KAH = Keilschrifttexte aus Assur histor. Inhalts, I, թ· 14 (էէ 18—25): Տատարգամանութիւն եւ թարգմանութիւն E. Weidnerէ AOB = Altorientalische Bibliothek, էէ 112:

[173] B: u-raf-ri,

[174] Համմ· Memnon VI, էէ 195· գրձեալ AOB, էէ 113, ծնթ· 9, ուսկից առնուած են Ուրուատրիի մասին եղած հետեւեալ ծանօթութիւնները· Նմանապէս Luckenbill, AJSL = American Journal of Semitic Languages and Literatures, XXVIII, էէ 186:

[175] KAH = Keilschrifttexte aus Assur histor. Inhalts, II, 74, 12:

[176] KAH II, 84, յԷկ· 23—25:

[177] Տե՛ս H. Winckler, AOF = Altorientalische Forschungen, III, էէ 323 յէ·: — Fér Mehri համմ· K, 2806, յԷկ· 13 (L. W. King, AKA = Annals of the Kings of Assyria, էէ 119). Ասուրնասիրպաղ Բ·, Տարեգիրք III, 91 (King, անդ, էէ 374). KAH II, 58, I, 19, 60, II, 32, 61· յԷկ· 26, 83· յեսակ· 8, 84· յԷկ· 24, 153· յեսակ· 20, 22· CT = Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the Brit. Museum, XXXVI, 8, I, 14· KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi, 14 եւ անդրադարձ տեղիքներ այս բազմոցի բնագիրներուն մէջ:

[178] AOB I, էէ 57, ծնթ·:

© National Library of Armenia

միճչեւ Խարբերդին fով [179]: Այս երկիրը յեօտյ Ուրարտու կոչուեցաւ, այնպէս որ երկու անուանակոչումներն ալ նոյն են: Այսու Ուրուատրի ընթերցուածը կընայ նաեւ ամենամեծ հաւանականութիւնն ունենալ [180]»: Այս Ուրուատրի, որ ինչպէս Նաիրի երբ հաւաքական անուն ուրարտական գաւառական իշխանութեանց հականալու է, կը չրջափակէր ըստ այմ ամբողջ հայկական Տաւրոսն եւ հեռեւաբար նաեւ Արարդի լեռը:

Ուրիշ կարծիք ունէին մինչեւ հիմայ պիտնականները· այսպէս մինչ Սայս «Վանայ լճին արեւելեան եզերքը Բիաինա–Վան բերդով Ուրարտացւոց իշխանութեան միջնակէտն ու ելակէտը» կը համարի, Երաղէր [181] անոնց սկզբնական բնակավայրը Երասխի դաշտը կը փոխադրէ, որովհետեւ անոնք Տիգղաթպիղեսեր Ա·ի քով չեն յիշատակուիր, այլ առաջին անգամ Ասուրնասիրպալի քով: Ասոր հակառակ Lehmann [182] եւ Belck [183] Տիգղաթպիղեսեր Ա·ի քով [184] յիշուած *Urraṭinaš* կամ *Urraḫinaš* կը կարդան Wincklerին հետ [185] «*Urarṭinaš*, որ է խազով լեզուով Ուրարտու–քաղաք, ինչպէս որ Խալդինա՝ Խալդի–քաղաք կը նշանակէ» (Լէման): Սակայն մինչ Լէման Ուրարտացիներն արեւմուտքէն գաղթել եւ Վանայ լճին հարաւակողմը բնակիլ կու տայ, Բէլը կը կարծէ «ամէն հիմ» ունենալ «Խազալի–Ուրարտացիներու սկզբնական բնակավայրը Տիգրիսի եւ Զագրոսի մէջ տարածուող վայրի լեռնաշխարհին մէջ փնտռելու» (անդ, էջ 811)· այնու որ երկուքն ալ Ուրարթինան Վանայ լճին հարաւակողմը կը դնեն: Սակայն այս Ինդրական Ուրարթինան, որուն կարծեցեալ պիրքը — Վանայ լճին հարաւակողմը — բնաւ ստոյգ չէ, չի կրնար Ուրուատրի–Ուրարտու պիրքի մասին վերը յառաջ բերուած ապացոյցը ակարացնել, որովհետեւ Ուրարթինան ալ կարելի է չատ լաւ վերն իրը Ուրարտու նչանակած աշխարհին մէջ, որ է Վանայ լճին արեւմտեան կողմը՝ հայկական Տաւրոսին մէջ գտնելով, որովհետեւ Տիգղաթպիղեսեր Ա·ի այս արչաւանքն ուղղուած էր գլխաւորաբար Կումմուխ եւ Խարխի երկիրներուն դէմ: Շանդա [186], Սանտալճեան [187] եւ ուրիշներն Ուրարտացւոց սկզբնական բնակավայրը կը գնեն կարնոյ եւ Արածանիի մէջեւ:

Աչխարհագրական այս համաձայնութիւնը կ'արտաքսէ ամէն տարակոյս Արարդիի Ուրարտուի նոյնութեան մասին: Արեւելեզբայրներու քով սովորական երեւոյթ է երկրին անուան համաձայն նաեւ մէկը գտնուած լեռներն անուանակոչել· ըստ այմ Արարդիլեռ (կամ լեռներ) կը նշանակէ միայն Ուրարտու երկրին լեռները: Թէեւ «մեհենայն Թագաւորն Արարդի մը եւ Ուրարտու (Ուրարթի) [188] մը կը յիշէ», սակայն ասկէ բնաւ չի հետեւիր «Թէ Ասորեստանցիներն երկու տարբեր անուններ լսած եւ ասոնց առարկեական ճայնական արժէքին համաձայն տառադարձութեան ժամանակ ալ տարբեր կերպով ներկայացուցած են», ինչպէս Շանդա կը կարծէ: Այսպէս אשכנז (Աչքանազ) անունն Ասարհադդոնի արձանագրութեանց մէջ [189] *Ašguza* եւ Պատրամահարցերուն մէջ [190] *Iškuza* ձեւերու կը վերածուի, որչափ որ ալ այս ճայնաւորն աւելցուած ըլլայ քալհանչուեան համար, ըստ որում սեմական ժողովուրդներուն համար դժուարին էր բառասկիզբն երկու բաղաձայն արտասանելը· կամ միեւնոյն Թագաւորէն՝ Սարգոնէն կը յիշուի [ալ] *I-zi-bi-a* մը (Տորսապատու արձ. 41) եւ [ալ] *Zi-bi-a* մը (Տարեգ. 61), [ալ] *Ar-me-id* մը (Տորսապատու 41) եւ [ալ] *Ar-ma-id* մը (Տարեգ. 61) [191]: Ասորեստանցիներու քով այսպիսի լեզուական համայականութիւնները պէտք չէ պարմանալի երեւալ: Թէ ինչ կերպով այս համայականութիւնները կամ զուգէ երկրորդական ձեւերը մեկնելու է, այն դժուար չի հետաքրքրեր· մեզի համար մէկ բանը ծանրակատարկիր է· մեզի համար մէկ բանը ծանրակշիռ նչանակութիւն ունի, այսինքն հոս ապացուցած ըլլալը — դէթ կը յուսանք — թէ Արարդի–Ուրարտու նոյն է Ուրարտուի հետ եւ թէ Սրբազան մատենագիրը הרי אררט (hare Ararat) դրած ժամանակ պէտք է հայկական Տաւրոսն աչքի առջեւ ունեցած ըլլայ: «Քեռ–Տաւրոսն իրական տեսակէտէ առեալ», կ'ընդունի նոյն իսկ Շանդա [192], «կարելի է hare Ararat թարգմանել Ուրարտուի լեռները (առաջ. սեռ.) կամ Ուրարտու լեռները (բացայայտիչ սեռ.), ինչպէս արդէն վերջին ձեւով եօթանչուակութիւնը (ներկայ հրատարակութեանց համաձայն) τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ ըրած է [193]»:

Երկու առումներն ալ համաձայն են արեւելեան լեզուներու օրէնքներուն եւ երկուքն ալ ուղիղ: Մինչ Ժե· զարուն Ն·Ֆ· կէսն ալ ուղիղ: Մինչ Ժե· զարուն Ն·Ֆ· կէսն Ուրարտուի լեռները Արարդի–Ուրարտուով հայկական Տաւրոսը կը հասկցուէր, կարելի է որ զարերու ընթացքին այս լեռնաշղթային արեւմտեան լեռներն ալ կատարեալ զանազան անուններ ստացած ըլլան, մանաւանդ երբ այս կողմին Ուրարտացւոց իշխանութենէն ելաւ եւ Արարդի–Ուրարտու անունը միայն մէկ մասին՝ Վանայ լճին արեւմտեան արեւելեան մասին՝ Վանայ լճին արեւմտեան եզերքին վրայ, որ միշտ Ուրարտացւոց իրը ժառանգական ստացուածքն եղած է: Կամ արդեօք Արարդի իր հաւանական եզակի ձեւով ու նչանակութեամբ արդէն Շանդայէն իսկ յառաջ բերուած օրինակներուն կը պատկանի: Այսպէս կ'ըսենք պարզապէս «Նիփիր» լեռ, որ Ասուրնասիրպալի համաձայն [194] ամբողջ լեռնաշղթայ մըն էր, որուն վրայ նոյն իսկ բազմաթիւ ամրոցներ կային: Նաեւ այսօրուան Ǧebel Faḳû'ân, ոչ նչանաւոր սար մը Բ· Թագ· Ա· 6 הר הגלבע (լեռան Գելբուայ), ասոր հակառակ հ· 21 הרי בגלבע (լերինք Գեղբուայ) կ'անուանուի: Հոս ալ արեւելեան լեզուներն ազատ ասպարէզ ունենալ կը թուին: Բնականաբար մեզի համար բոլորովին անտարբեր է այն հարցը թէ արդեօք Ասուրնասիրպալ Թ· զարուն Արարդիով հայկական Տաւրոսն ընդհանրապէս թէ այս լեռնաշղթային մէկ լեռնակատարն ակնարկել կ'ուզէր: Ամէն պարագայի հաւանական է դիտել որ Սանոյ լեռնաշղթային մէկ լեռը կ'ոգորի մինչ լեռներուն հետ ջրհեղեղի ապրուրի տապանը հիւրընկալած լիճերէն տարուբեր տապանը հիւրընկալած ըլլալու պատուոյն համար:

(Շարունակելի:)

Հ· Վ· ԻՆՃԻՃԵԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԸՐԵՒՄՏԵՑՆ ՍՐՀՄԸՆԴ ՓՈՔՐ-ՀՈՑՔ ԵՒ ԿԱՂՈՓԵՆԻՔ (ՍԵՐԲՈՍՏԸ)

ԳՐԵՑ Հ· Յ· ՏԱՇԵԱՆ

(Շարունակութիւն:)

Դ·

Պէ՞տք ենք հոս՝ ի հարկէ դպրոն չափով մը մխայն՝ նկատի առնուլ նաեւ այս նախամ հայաստանեան չրջանը *: Ըստ ինքեան՝ ո՛չ: Որովհետեւ եթէ զանազանելու ենք ազգի մը բուն վերջնական Հայրենիքն անոր ազգագրական եւ գաղութային այլեւայլ նիստերէն, աւելի եւս զանազանելու ենք ազգի մը վերջին պատմական նիստը՝ անոր նախնական եւ մանաւանդ նախապատմական նիստերէն: Եթէ այսօր ազգ մեծ մասը իրենց նախկին հայրենիքը փնտռելու ելլէն, բաւական հեռուբենիքը փնտռելու ելլէն, բաւական հեռուներէն են: Տարբեր չէ եղած Հայոցն ալ, — կամ աւելի ճիշդ ըլլալով պիտի ըսենք՝ նախահայ տարերց, որոնք նոյն պէս՝ եթէ անտանք արդի բանասիրական քննութեանց, չատ հեռուներէ ալ սկսած են չարժիլ, չփոխել հնագոյն պէսպէս ազգերու եւ ցեղերու հետ, եւ կազմել պէսպէս նիստեր եւ նաեւ հարեւնիքներ (եթէ կցենք՝ թրանական–փռիւգական տեսութեան հետ նաեւ մխեռները, յատկապէս Ենսէնի՝ Հատեանը)· մինչեւ իրենց Եփրատէն անդին՝ Ուրարտու մոնելը կամ մղուիլը:

---

* Հանգուցեալ հեղինակը ծրագրեր էր այս եւ յաջորդ գլխուն մէջ կարեւոր փոփոխութիւններ ընել, սակայն մահն արգելք եղաւ անոր գործադրութեան:

---

[179] Ընդգծումն իմն է:

[180] Ernst Weidner, անդ, որուն համաձայն *mât u-raṭ-ri* կը յիշուի նաեւ Assur 12451 (Photo Assur, 2971): — Տող 32—36 յիշուած Ուրուատրի ութ նահանգներէն Խիմէ, Մաշգուն (Բարգուն?), Սալուա եւ Լուխա ուրիշ տեղ ալ կը յիշուին· ղ· օր· Խիմէ· *mât hi-mi*, Տիգղաթպիղեսեր Ա· Հաւաւածակ· արձան· Գ·, 10 (King, AKA, էջ 60), *mât ḫi-im-m[i]*, Assur 17184, տող 8 (որ սակայն KAH II, 74 ի կը պատկանի)· նաեւ *mât hi-mu-a*, KAH II, 68, 12 = 71, 4 հ՞ս գետեղուու է: — Մաշգուն (Բարգուն)· *[m]ât maš(?)-gu-un*, KAH II, 74, 13, *mât maš(?)-gu-un*, Assur 17132, յետագ· 17 (կից *mât ḫi-ru-aṭ*, որ կ'ամբողջացնէ KAH II, 75): — Սալուա· *mât sa-lu-a*, KAH II, 63· II, 4 = 71 a, 5, 84· յոլկ· 25: — Լուխա· *mât luḫi*, Տիգղաթպիղեսեր Ա· Հաւաւածակ· արձ· Գ· 10 (King, AKA, էջ 60· անտարակոյս հաւասար է *Eluḫaṭ* Ադադնադարի Ա·ի քով· տե՛ս AOB, էջ 59, ծնթ· 6): Այս տեղեկութիւնները ոչ մեն կը հակասէ Ուրուատրի վերոյիշեալ գետեղման:

[181] Zur Geogr. des assyr. Reiches, էջ 333 յջ·:

[182] ZA, 1897, էջ 113:

[183] Beiträge zur Urgeschichte Armeniens և Հանդ· Ամս·, 1927, էջ 805 յջ·:

[184] Միեւն Բ· 36 եւ 45:

[185] KB I, էջ 20 յջ·:

[186] BZ, 1904, էջ 120:

[187] Histoire I, էջ 106:

[188] Ասորեստանեան (Standard) արձանագրութեան մէջ· տե՛ս բնագիրը առ Abel-Winckler, Keilschrifttexte, տող 9. *ultu reš enimar Subnat adi mât Urarṭi katsu iksud*, որ ինքն՝ Սուբնատ (Զիրլեհ–սուի) ակնարկելէն մինչեւ Ուրարտու: Sanda, BZ, 1904, էջ 118:

[189] Հաւաւածակոդմանց Ա· եւ Գ·, միեւն· Բ·, 27 յջ· եւ Հաւաւածակ· Բ·, միեւն· Գ·, 16 յջ· (KB II, 128, 146):

[190] Kn = Knudtzon Gebete (Leipzig 1893), 35, յետագ· 9:

[191] Անգրագրի օրինակներ այսպիսի յատուկ առանձնութիւններու, որոնք յատկացուցիչ ձայնաւորով կամ առանց ձայնաւորի (a, i, e, u) կը գտնուին տե՛ս նաեւ Streck, ZA XIV, էջ 139, ծնթ· 1:

[192] BZ, 1904, էջ 116:

[193] Տե՛ս առ այս վերը, § 1:

[194] Տարեգր· Բ·, 34, 36, 37, 39 = KB I, էջ 76. Ջրհեղեղի վրայոյ գիլգամէշի դիւցազներգութեան մէջ, տաբ· ԺԱ·, տող 141, 142 = Ungnad-Greßmann, Gilgamesch-Epos, էջ 57:

© National Library of Armenia